

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри філології
Коломийського навчально-наукового
інституту
Прикарпатського національного
університету
імені Василя Стефаника

ВИДО-ЧАСОВЕ СПІВВІДНЕСЕННЯ ДІЄСЛІВНИХ ПРИСУДКІВ У ПРОСТОМУ УСКЛАДНЕНОМУ РЕЧЕННІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У сучасному слов'янському мовознавстві в реченні з кількома співвідносними діями в основному встановлюють одночасність і різночасність (неодночасність) на основі функціонування видових граем (О.І. Бондар, Н.В. Семенова, Ю.С. Маслов, Т.Г. Акімова й інші). Одним із основних засобів вираження різночасності в структурах з однорідними присудками називають дієслівну форму доконаного виду (далі – ДВ), одночасності – дієслівну форму недоконаного виду (далі – НДВ), при цьому дієслова вжито в однакових часових формах. О.І. Бондар зауважує, що взаємодія дієслівних форм НДВ і ДВ передає неповну одночасність [1, с. 27].

Значення одночасності, передування, наступності ґрунтується на взаємодії видових форм дієслівних присудків. Як відзначає Ю.С. Маслов, «у зв'язному тексті вирішальну роль у виборі виду відіграють об'єктивні хронологічні відношення між діями – їх одночасність (паралелізм), передування чи наступність у часі, поява події на фоні іншої, яка триває, тощо» [2, с. 311]. Значення одночасності, передування й наступності пов'язують із порядком слідування дієслів відповідної видової семантики; за будь-якою іншою видовою семантикою дієслівних форм хронологічну послідовність дій не встановлюють.

Однак вважаємо, що аналіз взаємодії дієслівних присудків не може базуватися тільки на граматичній категорії виду. Це зумовлено тим, що співвідносні дії виражають те чи інше значення порядку дій у межах поліпредикативного комплексу. Оскільки такий комплекс є синтаксичним утворенням, то форми дієслів-присудків повинні виражати синтаксичне значення. Вид є морфологічною дієслівною категорією. Морфологічне й синтаксичне значення має категорія часу. У зв'язку із цим **метою нашого дослідження** є аналіз видо-часової взаємодії дієслівних присудків, з'ясування значень порядку дій у структурах зі щонайменше двома співвідносними дієсловами-присудками. Матеріалом аналізу ми обрали просте речення сучасної української літературної мови, ускладнене однорідними присудками.

Категорія виду передає динамічну ознаку, представлену дієсловом, або в процесі її розгортання, становлення, або як повністю реалізовану, цілісну, обмежену [3, с. 408]. У мовознавстві граматична категорія виду представлена опозиціями дієслівних ознак: тривалість/завершеність дії; одиничність/багатократність; цілісність/нецілісність дії чи стану; визначеність/невизначеність; обмеженість/необмеженість тривання дії. Ці та інші видові значення розглядають як інваріантні. Опозиційні ознаки дієслова ґрунтуються на понятті внутрішньої межі дії (стану, процесу). Внутрішньо обмежена дія є результативною, цілісною, маркованою з погляду її початку чи кінця. Дія без внутрішньої межі характеризується необмеженістю, незавершеністю, нецілісністю, тривалістю. Такі особливості дії виражені в грамах доконаного й недоконаного виду.

В інваріантному значенні ДВ вбачають досягнення дією межі, цілісності й результативності. Форма ДВ представляє конкретний одиничний факт. Дієслова ДВ вказують «на максимальний, найповніший вияв дії й означають дію з указівкою на її обмеження в часі, на її завершеність у минулому чи майбутньому, на її результативність» [4, с. 170]. Окрім значень завершеності (*продати, перенести*) і результативності дії (*отримати нагороду, захистити проект*), дієслова ДВ можуть вказувати або на однократність (одноразовість, одноактність) (*тріснути, стукнути*), або на багатократність дії (*порозказувати, порозносити*), або на її початок (*заспівати, заплодувати*). Однократність часто має раптовий або несподіваний вияв.

Дієслова НДВ передають дії, тривалі в минулому, теперішньому чи майбутньому часі. Форми НДВ вказують на процеси, що розвиваються чи тривають, і найчастіше виражають конкретно-процесне та необмежене значення, що реалізується в регулярно повторюваних умовах контексту [5, с. 31–32]. Вважаємо, що дії, виражені дієсловами НДВ, мають значення незавершеності, тривалості (протяжності) (*варити, ремонтувати*), а також регулярної (*покашлювати*) чи нерегулярної повторюваності (*привозити*). Також дієслова НДВ можуть позначати здатність до дії, яка є постійною ознакою (властивістю) суб'єкта дії (*собака кусається*).

Таким чином, доконаний вид за ознаками завершеності, результативності, однократності, багатократності, початку дії вважають засобом вираження передування чи наступності. Недоконаний вид виражає незавершеність, необмеженість, тривалість, регулярну/нерегулярну повторюваність дії, тому недоконаний вид дієслівної форми називають засобом маркування одночасності.

Вважаємо, що слід переглянути доцільність уживання понять «одночасність» і «неодночасність» у значенні порядку дій, адже дії можуть бути одночасними чи різночасними з погляду морфологічного часу, тому не виявляють значення порядку дій. Натомість пропонуємо вживати поняття «синхронність» і «послідовність».

Морфологічний (грамемний) час співвідносить дію чи стан із моментом мовлення [6, с. 787]. У сучасній українській мові морфологічний час представлений граемами минулого, теперішнього й майбутнього часів.

Природа синтаксичного часу інша: головний член речення чи присудок використовує морфологічні форми дієслова у своїх синтаксичних цілях. Морфологічний час є основою для синтаксичного (О.І. Бондар). Синтаксичний час зумовлений контекстом.

Дієслова минулого часу НДВ позначають тривалі, повторювані дії, процеси та стани, що відбувалися в певний проміжок часу до моменту мовлення [7, с. 252] і не завершилися (імперфектне значення). По-перше, такі форми вказують на конкретні, одиничні тривалі дії, по-друге – на звичні (типові) повторювані дії, по-третє – на безвідносні до одиничних чи повторюваних дій (у розмовній мові – «*Ви читали цю книгу?*»).

Виокремлюємо такі часткові значення минулого часу НДВ (імперфект):

1) одинична нерезультативна тривала дія: «*Поранені стояли <...> і дивилися на нього з невимовною ніжністю*» (О. Довженко). У наведеному прикладі дії, виражені формою минулого часу НДВ, співвіднесені як синхронні. Періоди здійснення тривалих незавершених дій збігаються в плані минулого;

2) регулярно чи нерегулярно повторювана дія: «*Увечері дід перед золотим язичком люстерка з голови скидав і клав на дно скрині кресаню німбу*» (І. Калинець). Форми дієслів вказують на повторювану в минулому часі черговість дій і формують значення послідовності.

Значення минулого часу ДВ має аористичний і перфектний різновиди. Аористичне значення минулого часу ДВ виникає тоді, коли «результат у минулому завершеної дії не пов'язаний із моментом мовлення» [7, с. 253]. Дієслова з аористичним значенням можуть вказувати на часове обмеження тривання дій (нетривалість), на їх одноактність, моментальність або мати вказівку на тривалість кількох дій.

Перфектне значення виявляємо тоді, коли форми минулого часу ДВ передають водночас і факт здійснення дії в минулому, і актуальність її результату в момент мовлення [8, с. 254]. Дія, виражена дієсловом минулого часу ДВ, завершилася в минулому, однак має відношення до моменту мовлення, визначаючи при цьому можливий зв'язок із дією, вираженою дієсловом теперішнього часу.

Отже, до часткових значень минулого часу ДВ відносимо значення:

1) одиничної (одноактної) результативної дії, не пов'язаної з моментом мовлення (аористичне значення): «*Микула кинувся до стіни, зняв лук, вибрав стрілу*» (С. Скляренко). У реченнях з однорідними присудками послідовні одиничні результативні дії відображають їх визначену черговість у минулому, чим і увиразнюють семантику послідовності кількох дій, що завершуються одна за одною;

2) тривалості одиничної завершеної дії з вказівкою на межі її тривання (аористичне значення): «*Дівчина Зірвала лавровий вінець І в хвилях шумливого моря Знайшла своїй пісні кінець*» (Леся Українка). У наведеній структурі послідовно співвіднесені завершені дії з означеною кінцевою межею;

3) одиничної дії з актуальним результатом у момент мовлення (перфектне значення): «*Сонечко встало, прокинулось ясне, Грає вогнем, променіє, І по степу розлива своє світлонько красне...*» (Леся Українка). У реченні очевидною є результативність минулих дій, виражених дієсловами *встало, прокинулось*, у плані теперішнього часу, який представляють дії, марковані дієсловами *грає, променіє, розлива*. Дії з перфектним значенням темпорально зумовлюють дії, що відбуваються в теперішньому часі.

Семантика дієслівних форм теперішнього часу визначена співвіднесенням виражених ними дій із моментом мовлення. Залежно від того, чи збігається момент мовлення з актом безпосереднього говоріння, чи не збігається, розмежовують два типи прямого (абсолютного) вживання форм теперішнього часу: власне-теперішній (актуальний теперішній) і невластне-теперішній (неактуальний) [9, с. 92] (за термінологією В.М. Русанівського – детерміноване й недетерміноване значення [8, с. 243–246]). За першим типом визначають дії, які збігаються з моментом мовлення (конкретні одиничні дії, часто з часовим конкретизатором, що пов'язує їх із моментом мовлення, або повторювані в теперішньому часі дії), за другим – дії, які стосуються моменту мовлення частково, оскільки вони охоплюють ширший період теперішнього (у плані теперішнього реалізовано типові, постійні дії). У сфері невластне-теперішнього виокремлено розширений теперішній (дії не тільки збігаються з моментом мовлення, а й відбуваються до й після моменту мовлення) і постійний теперішній час (дії відбуваються в момент мовлення, а також в усі періоди часу до й після моменту мовлення) [9, с. 93].

Серед граматистів немає однастайності щодо місця абстрактного теперішнього часу, або абстрактного постійної дії (дія не відбувається, а тільки мислиться як узагальнена в момент мовлення, до і після нього). В одних працях значення теперішнього часу постійної дії розглядають як теперішній неактуальний, оскільки дія збігається з моментом мовлення, але їй властива необмежена тривалість [7, с. 251–252; 8, с. 243–245; 9, с. 92–93]. В інших дослідженнях у межах теперішнього актуального виокремлюють теперішній постійної (позачасової) дії [10, с. 64–79]. Такий погляд ґрунтується на тому, що дія співвіднесена з моментом мовлення. Вважаємо, що відносити теперішній постійний до теперішнього актуального немає достатніх підстав. Хоча теперішній постійний представляє дію, яка означена як безперервна (лінійна) конкретна одинично-процесна, а момент мовлення про цю дію збігається з часом її здійснення, що зближує її з теперішнім актуальним, однак дія все-таки не має конкретної точки на часовій осі, чим можна пояснити її нелокалізованість у часі, а момент мовлення стосується тільки одного з проміжків (періодів) протікання дії, що зближує її з теперішнім неактуальним.

Отже, абсолютний теперішній час диференційовано на теперішній актуальний, або власне-теперішній (дія відбувається безпосередньо в момент мовлення), і теперішній неактуальний, або невластне-теперішній (дії властивий ширший період здійснення в теперішньому, що включає момент мовлення, період до й після моменту мовлення). До теперішнього актуального часу, за яким дія співвіднесена з реальним моментом мовлення, відносимо значення:

1) одиничної конкретної дії: «*Перекладаю подушку на другий кінець ліжка й лягаю лицем до вікна*» (В. Винниченко). У наведеному реченні поєднано одиничні дії з визначеною черговістю (послідовністю);

2) повторюваної дії в момент мовлення: «*Даруся розказує йому все, про все питає, але найдовше слухає глуху повільну татову бесіду*» (М. Матіос). Виділені дії є довільно повторюваними.

Теперішній неактуальний час, за яким дія співвіднесена з абстрактним моментом мовлення, включає значення:

1) розширеного теперішнього одиничної дії, яка збігається з моментом мовлення й триває до й після моменту мовлення: «*Поміж будинки ніч ступає-плутає, Верету снів над містом тихо тче*» (О. Бабій). Такі одиничні дії синхронно суміщені одна з одною;

2) постійної дії, яка є безперервною та позачасовою, при цьому включає момент мовлення, а також необмежений період часу до й після моменту мовлення: «*...Я тільки високо ціную поетів і люблю їх з усіх людей на світі найбільше*» (Грина Вільде). Однак форми дієслів указують на незмінні, безперервні дії, а тому не можуть виражати події та їх порядок, на що вказує семантика дієслів.

Майбутній час позначає дії, реальність яких гарантує мовець. Запорукою того, що дії відбудуться чи відбуватимуться, є сам мовець, для якого ці дії завжди реально виконані після моменту мовлення про них. У зв'язку із цим вважають, що майбутні дії, співвідносячись із моментом мовлення, займають визначені місця на умовній часовій осі, тому майбутній час, як і минулий, є реальним. Однак «поза сферою мовця дії, виражені формою майбутнього часу, є нереальними, бо вони не відбулися і не відбуваються» [7, с. 253]. Часова форма майбутнього часу може позначати:

1) одиничну результативну дію (виражену формою ДВ): «*Два сонечка твоїх очей зійдуть і лід розтоплять в невеселих грудях*» (М. Матіос). Форми дієслів указують на визначену черговість співвідносних дій (послідовність);

2) повторювану дію (представлену формою НДВ): «*Буду шаленіти від любові до моїх прозорих сіл і міст і шукати в кожному людському слові потаємний і великий зміст*» (В. Симоненко). Взаємодія дієслів відповідних форм відображає синхронність дій.

Вважаємо, що значення минулого часу НДВ (імперфектне), минулого часу ДВ (аористичне й перфектне), значення теперішнього актуального й теперішнього неактуального часу, майбутнього часу ДВ і НДВ впливають на характер співвіднесення дієслів-присудків. Взаємодія видо-часових форм дієслівних присудків у простих ускладнених реченнях є граматичним засобом вираження порядку дій – синхронності та послідовності. Так, синхронність дій формують однорідні присудки, виражені формами минулого часу недоконаного виду, якщо вони позначають одиничні нерезультативні тривалі дії, теперішнього неактуального часу та майбутнього часу недоконаного виду. На послідовність дій указує співвіднесення однорідних присудків, представлених формами минулого часу недоконаного виду, якщо дії є регулярно чи нерегулярно повторюваними, минулого часу доконаного виду (аористичне й перфектне значення), теперішнього актуального часу та майбутнього часу доконаного виду.

Перспектива досліджень полягає в аналізі речень, ускладнених відокремленими обставинами, вираженими дієприслівниковими зворотами, з погляду реалізації в них порядку дій.

Література:

1. Бондар О.І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові. Функціонально-ономасіологічний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец.10.02.01 «Українська мова». К., 1998. 34 с.
2. Маслов Ю.С. Избранные труды: Аспектология. Общее языкознание. М.: Языки славянской культуры, 2004. 840 с.
3. Сучасна українська літературна мова / за ред. А.П. Грищенка. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: Вища школа, 1997. 493 с.
4. Горпинич В.О. Морфологія української мови: підручник. К.: ВЦ «Академія», 2004. 336 с.
5. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола: значение и употребление. М.: Просвещение, 1971. 239 с.
6. Українська мова: енциклопедія / ред. кол. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. 824 с.
7. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови. К.: Пульсари, 2004. 400 с.
8. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. К.: Наукова думка, 1971. 315 с.
9. Вихованець І.Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті: монографія. К.: Наукова думка, 1988. 256 с.
10. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола: значение и употребление. М.: Просвещение, 1971. 239 с.

Анотація

О. РУСАКОВА. ВИДО-ЧАСОВЕ СПІВВІДНЕСЕННЯ ДІЄСЛІВНИХ ПРИСУДКІВ У ПРОСТОМУ УСКЛАДНеному Реченні Сучасної Української Літературної Мови

У статті розглянуто видо-часову взаємодію дієслів у простому реченні, ускладненому однорідними присудками. Проаналізовано часткові значення минулого часу доконаного та недоконаного виду, теперішнього актуального й неактуального часу, майбутнього часу доконаного й недоконаного виду. З'ясовано, що

видо-часове співвіднесення однорідних присудків впливає на порядок дій у реченні: на встановлення значень синхронності та послідовності дій.

Ключові слова: дієслово, вид, час, однорідні присудки, порядок дій, синхронність і послідовність дій.

Анотация

О. РУСАКОВА. ВИДО-ВРЕМЕННОЕ СООТНЕСЕНИЕ ГЛАГОЛЬНЫХ СКАЗУЕМЫХ В ПРОСТОМ ОСЛОЖНЕННОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ В СОВРЕМЕННОМ ЛИТЕРАТУРНОМ УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассмотрено видо-временное взаимодействие глаголов в простом предложении, осложненном однородными сказуемыми. Проанализированы частичные значения прошедшего времени совершенного и несовершенного вида, настоящего актуального и неактуального времени, будущего времени совершенного и несовершенного вида. Выяснено, что видо-временное соотношение однородных сказуемых влияет на порядок действий в предложении: на установление значений синхронности и последовательности действий.

Ключевые слова: глагол, вид, время, однородные сказуемые, порядок действий, синхронность и последовательность действий.

Summary

O. RUSAKOVA. COORDINATION OF ASPECT AND TENSE OF PREDICATES IN A SIMPLE COMPLICATED SENTENCE IN MODERN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

The article deals with the aspect and tense interaction of verbs in a simple sentence, complicated by homogeneous predicates. The partial meanings of the perfective and the imperfective aspects of the past tense, the present actual and non-actual tense, and the perfective and the imperfective aspects of the future tense are worked out. It is determined that the correlation of aspect and tense of homogeneous predicates influences the order of actions in the sentence: it influences the meanings of synchronism and sequence of actions.

Key words: verb, aspect, tense, homogeneous predicates, order of actions, synchronism and sequence of actions.